

OSMANLI DÖNEMİ
TÂRİH-İ EDYÂN DERSLERİ
VE KİTAPLARI

Fuat AYDIN
Feyza Betül AYDIN

Eskiyeni Yayınları: 215

OSMANLI DÖNEMİ TÂRİH-İ EDYÂN DERSLERİ VE KİTAPLARI

Fuat AYDIN
Feyza Betül AYDIN

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
NY MATBAACILIK YAYINCILIK
KAĞITÇILIK TİC. VE SAN. LTD. ŞTİ.
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA
Tel: (0533) 591 86 17 (Sertifika no: 50732)

1. Baskı: Aralık 2023

ISBN: 978-625-6781-27-6

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

**OSMANLI DÖNEMİ
TÂRİH-İ EDYÂN DERSLERİ
VE KİTAPLARI**

Fuat AYDIN
Feyza Betül AYDIN

Ankara 2013

Fuat AYDIN

1965'te Gümüşhane Şiran'da doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini İstanbul'da tamamladı. 1987 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Dört yıl Ankara'da ve iki yıl İstanbul'da öğretmenlik yaptı. 1993 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne Dinler Tarihi araştırma görevlisi olarak girdi. 1994'te Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, *Ali b. Rabben et-Taberi ve er-Redd ale'n-Nasârâ* adlı tezle yüksek lisansını ve 2000 yılında aynı enstitüde *Pavlus ve Din Anlayışının Yansımaları* adlı çalışmasıyla doktorasını tamamladı. 2006 yılında doçent, 2011 yılında profesör oldu. Halen aynı üniversitede öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Aşağıda zikredilen Eskiyei Yayınları tarafından yayımlanmış telif/tercüme eserlerinin yanı sıra, çok sayıda kitap ve makalesi vardır.

Pavlus Hristiyanlığına Giriş, Ankara 2011.

Batı İslam Algısının Arkeolojisi, Ankara 2011.

Birunî ve Şehristanî'nin İzinde Dinler Tarihi Yazıları, Ankara 2012.

George Dumezil'den Dinler Tarihi Dersleri, Ankara 2012.

Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Arayışı, Ankara 2013.

Klasik Çin Düşüncesine Giriş, Ankara 2018.

Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, Ankara 2018.

Talal Asad, *İntihar Eylemleri*, Ankara 2012.

Dinler Tarihi İncelemelerinde Çağdaş Yaklaşımlar (1945'den Günümüze), (edt.) Ankara 2013.

Bruce G. Trigger, *Arkeolojik Düşünce Tarihi*, Ankara 2014.

Kur'an'daki Hanîf/ler ve Nasârâ Üzerine Araştırmalar, Ankara 2016.

William Brede Kristensen, *Dinin Anlamı-Dinî Eylemlerin Fenomenolojik Okunuşu*, Ankara 2017.

James L. Cox, *Kutsal İfade Etmek Din Fenomenolojisine Giriş*, Ankara 2018.

Osmanlı Dönemi Yahudilik Eleştirileri, Ankara 2020.

Feyza Betül AYDIN

17 Temmuz 1988'de İstanbul Fatih'te doğdu. İstanbul'da başladığı ilkokulu Adapazarı'nda; Adapazarı'nda başladığı ortaokulu ve liseyi İstanbul'da okudu. Lisans eğitimini Sakarya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde, yüksek lisansını ise İstanbul Üniversitesi Yeni Türk Edebiyatı anabilim dalında ve Al-Zahra Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı alanında tamamlayan Aydın, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde doktora adaydır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ-----9

OSMANLI MEDRESELERİNDE/MEKTEPLERİNDE

TÂRİH-İ EDYÂN DERSLERİ VE KİTAPLARI-----13

Giriş-----13

I. Modern Öncesi Dinler Tarihi Çalışmaları ve Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihinin Ortaya Çıkışı-----14

II. Osmanlı Mektep ve Medreselerinde Dinler Tarihi (Târih-i Edyân) Öğretimi19

III. Osmanlı Mektep ve Medreselerinde Dinler Tarihi (Târih-i Edyân) Dersi Hocaları-----23

1. Ahmed Midhat Efendi (1844-1912)-----24

2. Mahmud Es'ad Seydişehirî (1856-1918)-----25

3. Mehmed Es'ad Bey-----26

4. Halim Sabis Şibay (1883-1946)-----28

5. Kâmil Miras (1875-1957)-----29

6. İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946)-----30

7. Mehmet Şemseddin (1883-1961)-----31

8. Bergamalı Mehmed Zeki Efendi-----32

9. Müderris Ahmed-----33

IV. Târih-i Edyân Ders Kitapları-----33

1. Ahmed Midhat Efendi: *Târîh-i Edyân/Tedrîs-i Târih-i Edyân*-----34

2. Mahmud Es'ad, *Târih-i Edyân (Medhal)* ve *Târih-i Edyân*-----37

a. *Târih-i Edyân (Medhal)*-----37

b. *Târih-i Edyân*-----39

3. Es'ad Bey, *Tahlîlî ve Tenkîdî Târih-i Edyân*-----40

4. Mehmed Şemseddin, *Târih-i Edyân*-----45

Değerlendirme-----47

Bibliyografya-----49

TÂRİH-İ EDYÂN, MEDHAL

Mahmûd Es'ad b. Emîn Seydişehirî-----53

AHKÂM-I UMÛMÎYE-----55

I. TÂRİH-İ EDYÂNIN MAHİYETİ VE GÂYETİ VE ULÛM-I SÂİRE İLE MÛNASEBETİ VE TÂRİHÇESİ-----55

II DİNİN TA'RİFİ VE MENŞE'İ-----60

III. TÂBÛNUN TA'RİFİ VE İZÂHI-----69

IV. ANİMİZM (RÛHÎLİK)-----72

V. FETİŞİZİM (VESENÎLİK)-----73

VI. TOTEMİZM -----	75
VII. TÂBÛLARIN TAKNÎN VE TAHDÎDİ-----	89
VIII. KEHÂNET VE ULÛM -----	90
IX. EDYÂN CEMA'ÂT-I İPTİDÂİYYENİN BİZZAT HAYÂTIDIR -----	91
X. EDYÂNIN TAKSİMİ -----	94
XI. DİNDE TEKÂMÛL -----	96
XII. TEKÂMÛL VE İRFÂN-I BEŞER-----	101
XIII. RÛHÎLİĞİN ZUHÛRU -----	104
XIV. FİKR-İ ULÛHİYET VE HİLKAT -----	107
XV. MERÂTİB-I EDYÂNIN TA'RİF VE TEDÂHÛLÛ -----	112
XVI. İBÂDETİN TEKÂMÛLÂT-I MÛTE'ÂKİBESİ-----	114
XVII. RÛESÂ-YI DİNÎYYE-----	118

TARİH-İ EDYÂN

Mahmûd Es'ad b. Emin Seydişehri -----	123
TÂRİH-İ BENÎ İSRÂÎL -----	125
I. MUKADDİME-İ TÂRİHİYYE, İSRÂÎLLİLER, YAHÛDİLER, İBRÂNÎLER-----	125
II. ŞERÎ'AT-I İSRÂÎLİYYE'NİN ME'HAZLARI VE BUNLARIN TERCÜMELERİ-----	127
III. VAHİY. KONKORDİZM -----	129
IV. AHD-İ ATİK'İN MEZİYET-İ EDEBİYYESİ -----	131
V. ESMÂ-İ İLÂHİYYE-----	132
VI. HİLKAT-I ÂLEM-----	133
VII. MÜŞRİKLİK VE YAHVEPERESTLİK-----	133
VIII. BA'AL SABAOTH, TERAÛM -----	134
IX. KEHÂNET -----	142
X. BAYRAMLAR -----	143
XI. ESFÂR-I HAMSE -----	147
XII. KÛTÛB-İ ENBİYÂ-----	156
XIII. MESÎHİYYÂT -----	164
XIV. EŞ'AR, MEZÂMİR, MERSİYELER, EMSÂL, EYYÛB-----	165
XV. YAHÛDİ İSTİKLÂLİNİN AVDET VE NİHÂYETİ-----	169
XVI. KUDÛS MA'BEDİNİN TAHRÎBİNDEN BERİ YAHÛDİLİK-----	176

TAHLÎLİ VE TENKÎDİ TÂRİH-İ EDYÂN

[Mehmed] Es'ad -----	187
MUKADDİME-----	189
I. TÂRİH-İ EDYÂN'IN LÛZÛMU VE FÂİDESİ -----	192
II. TÂRİH-İ EDYÂN'IN MÂHİYYET VE GÂYETİ-----	194
III. TÂRİH-İ EDYÂN'IN ULÛM-I SÂİRE İLE MÛNÂSEBÂTI-----	196
VI. (DİN)İN TA'RİFİ -----	197

1. Târih-i Edyân -----	197
1.1. Tâbû -----	198
2. İnde'l-İslâm minin menşe'i -----	200
3. Nasârâ kelamiyûnuna göre dinin menşe'i -----	201
4. Münkir-i şerây'î olanlara göre dinin menşe'i -----	202
5. Tetebbuât-ı ric'iyye usûlüyle dinin menşe'i -----	203
a. Vahşet-i ibtidâiyye faraziyesinin tenkîdi -----	205
b. Tetebbuât-ı ric'iyye netâyicinin kıymet-i ilmiyyesi -----	207
VII. ANİMİZM (RÛHÎLİK) -----	209
1. Animisme -----	209
VIII. FETİŞİZM -----	213
IX. TOTEMİZM -----	216
X. RÛHÎLİĞİN EVSÂF-İ KÂŞİFESİ VE MENŞE'-İ EDYÂN OLMASI -----	219
XI. TA'ADDUD-İ ÂLİHE VE HİLKAT-İ KÂİNAT -----	221
1. Semâperestlik -----	222
2. İnsânperestlik -----	223
3. Putperestlik -----	225
a. Ta'adud-i âlihe-işrâkın evsâf-ı kâşifesi -----	227
XII. KEHÂNET -----	229
XIII. DİN-İ TEVHÎD VE EDYÂN-I MÛNEZZELE -----	231
1. Edyân-ı münezzele -----	231
2. Edyân-i münezzelenin havârik-i târihiyyesi -----	232
3. Vahiy ve nübüvvet -----	236
4. Kütüb-i Mukaddese -----	240
XIV. TASNÎF-İ EDYÂN -----	243
XV. TEDÂHÛL-İ EDYÂN -----	245
1. Tedâhül-i edyânın avâmili -----	247
a. Evvelen-Hurâfât -----	247
b. Sâniyen-İfrât (Gulüvvü'd-dîn) -----	247
c. Sâliisen-Tasnî'ât -----	248
d. Râbi'an- Aks-i Te'sîrât -----	249
e. Hâmisen-Teşrihât -----	249
XVI. TEKÂMÛL-İ EDYÂN -----	251
XVII. EDYÂNIN HÂL-İ HÂZIRASI -----	255
ZEYL	
ÂLEM-İ İSLÂM'IN HÂL-İ HÂZIRI -----	259
İNDEKS -----	263

ÖN SÖZ

Müslümanların öteki dinlere yönelik ilgilerinin başlangıcı genel olarak -her ne kadar başlangıçta İslam'ın bir din olarak kabulünü ve Hz. Peygamber'in peygamberliğini temellendirmek/delillendirmek maksatlı olsa da- Kur'ân'ın inişine kadar götürülür. Müslümanların Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarına ve onların mesih beklentileri gibi konulara yönelik ilgileri doğrudan yukarıdaki gerekçelere dayanmaktadır. Başlangıçta Yahudiler, farklı Hıristiyan mezhepleri (Nesturiler, Kıptiler, Habeş Hıristiyanları vs.), Mecûsîler, Sâbüiler, ve dokuzuncu yüzyıldan itibaren Hind dinleriyle (Hinduizm, Budizim, Cayinizm) karşılaşmalarında da, bu dinlere yönelik söz konusu gerekçelerden kaynaklanan ilgiler devam etti. Hint dinlerine dair Birûnî'nin (ö. 453/1061?) ve Şehristânî'nin (ö. 548/1153) tam bir dinler tarihi olan çalışmaları, kendilerinden önce yazılan ve sonra da yazılmaya devam eden reddiye geleneğinden farklı bir yöntem takip etti: Ele alınan dinlere dair bilgi vermek, ancak bunu yaparken doğru-yanlış şeklinde herhangi bir değerlendirmede bulunmamak. Bu yaklaşım *Debistân-i Mezâhib* (17. yüzyıl) ve Kâtip Çelebî'nin (17. yüzyıl) *Hidâyetü'l-Hayârâ* adlı çalışmaları dışında, başka ürünler vererek bir geleneğe dönüşemedi. Birûnî ve Şehristânî tarzı dinler tarihi çalışması yapmanın bir gelenek haline dönüşmemesi, Müslüman dünya için bir zafiyet olarak da görülmemeli. Çünkü aynı zaman diliminde başka coğrafyalarda da böyle bir gelenek ortaya çıkmadığı gibi, söz konusu iki müellif tarzında kaleme alınan bir metin de yoktu. Başka dinleri konu edinen çalışmalar yapılmıştı (Nichalos Cuza'nın [ö. 1464] çalışması gibi) ancak, bundan maksat kendi dinlerinin üstünlüğünü onlara ispat etmek, ötekinin dilinden bunu delillendirmektir. Modern dönemde Birûnî ve Şehristânî tarzında, dinleri konu edinen çalışmaların ortaya çıkması ve akademik bir disipline dönüşmesi için Reform, Aydınlanma (dini-dini olmayan ayırımı) ve Deizm gibi hareketlerin, Pozitivizm (ele alınan konuya nesnel olarak yaklaşma) gibi bir bilim anlayışının, daha da önemlisi sömürgeciliğin ortaya çıkması gerekiyordu. Bunlara tabii ki, sömürgeciliğin imkânlarından yararlanan misyonerlik faaliyetlerini ve dinlerle alakalı üretilmiş olan külliyatı da eklemek lâzım. Netice olarak söz konusu olayların yaşandığı Batı'da Max Müller ötekiyle alakalı biriken bu

bilgi yığınınını, geleneksel yaklaşımdan farklı olarak ele alacak bir disiplin olarak Dinler Tarihi'nin kuruluşunu, önce konuyla ilgili olarak Londra Kraliyet Enstitüsü'nde (1870) verdiği konferansla ve sonra bu konferansların kitap olarak (*Introduction to the Science of Religion*) yayınlanmasıyla gerçekleştirmiş oldu (1873).

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı münevveri, entelektüel anlamda Batı'yı çok yakından takip etmesine rağmen diğer dinlerle alakalı çalışmalar İslam reddiye geleneğinin dışına çıkmaz. Bunun en önemli göstergeleri, Tanzimat'ın ilanının bir sonucu olarak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Protestan kökenliler olmak üzere Katolik ve Ortodoks misyonerlerin Osmanlı coğrafyasındaki yoğun faaliyetlerine karşı aynı yoğunlukta Hıristiyanlık karşıtı reddiyelerin kaleme alınmasıdır. Ama bu durum İkinci Meşrutiyet ilanından (1908) sonra değişir. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız üzere yüksek din eğitiminin yapıldığı yerlerde (fakültelerde, medreselerde) ve din dışı eğitimin verildiği mekteplerde târih-i edyân dersi yer almaya başladı.

Osmanlı dönemi târih-i edyânın ders olarak okutulmasını ele alan elinizdeki çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, târih-i edyân dersinin Osmanlı'daki serüvenini, bu dersi verenleri, kaleme almış oldukları kitapları ve onların değerlendirilmesini konu edinmektedir¹. İkinci bölüm ise, târih-i edyân dersi için yazılmış Mahmûd Es'ad Seydişehrî'nin: *Târih-i Edyân (Medhal)* ve *Târih-i Edyân, Târih-i Benî İsrâîl* ile Mehmed Es'ad'ın: *Tahlîlî ve Tenkîdî Târih-i Edyân*'ının yayına hazırlanmasını içermektedir².

Kitapların yazılışından her ne kadar yüzyıldan fazla bir zaman geçmiş olsa da ele aldıkları: Târih-i edyânın bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı, diğer bilimlerle ilişkisi, dinin tanımı, dinin kökeni (animizm, fetişizm, totemizm) gibi konular, bugün hâlâ dinler tarihi derslerinde yer bulmaktadır. Bu köken teorileri -bazıları tarafından teoriden ziyade bilimsel veriler ola-

¹ Dinler tarihinin bu serüvenini anlatan benzer çalışmalar daha önce de yapılmıştı (bunlar için bk. birinci bölümdeki yer alan yazının ilgili dipnotları). Ancak burada serüven daha geniş olarak ele alındığı gibi, dinler tarihi okutanlara da yeni isimler ilave edilmiştir.

² Bu kitaplar hakkında yüksek lisans tezleri yapıldığı gibi bir kısmı latinize de edilmiştir. Bunlar için bk. birinci bölümdeki ilgili dipnotlar. Bizim yer verdiğimiz metinler dışında aşağıda da anlatılacağı üzere Ahmed Midhat ve M. Şemseddin'in de kitapları vardır. Ancak onlar daha önce yayına hazırlandığı için buraya alınmamışlardır; yayınlanmış hâlleri için isimlerinin zikredildiği yerlere bakılabilir.

arak kabul edildiği için- savunan kitaplar, eleştirilerini konu edinen kitaplarla birlikte çevrilmeye ve yayınlanmaya devam etmekte olduklarından, ilmen değilse de ideolojik okuma biçimleri olarak etkilerinin hâlâ devam ettiğini gösterir. Seydişehirî'nin Reinach'ın *Orpheus* adlı dinler tarihi kitabının yedinci kısmının serbest bir çevirisiyle hazırladığı *Târih-i Edyân*, *Târih-i Benî İsrâîl* ise, Yahudilikle alakalı kaleme alınmış metinlerde aynı şekilde zikredilen konular ve bilgileri içeriğinden -okunduğunda da görüleceği üzere- hâlâ geçerliliğini koruduğu söylenebilir.

Biri Yahudilik hakkında diğer ikisi ise dinler tarihine ilk girişler olan kitapların yayına hazırlanmasında takip edilen yöntem gelince: Her üç metin de bilinmesi için -bazı kelimeler hariç- sözlüğe bakmayı gerektirmeyecek ve geneli itibarıyla günümüz Türkçesine yakın kelimeleri içeren bir dille kaleme alınmıştır. Bu yüzden bazı kelimelerin (gelüb, gidüb gibi Türkçe kökenli kelimelerin) bu günkü kullanışlarına yer vermesi ve kelimelerin sonlarında yer alan “d”lerin ses uyumuna riayeten “t”ye çevrilmesi dışında metne müdahale edilmemiştir. Metin içindeki ilavelerimiz [] ile; kelime içindeki ayın “ ‘ ”, elif ve hemze “ ’ ” ile; “ق: kâ” ve “ع: gâ” gösterilmiş; doğru okunduğundan şüphe edilen yerleri [?] konulmuş; Arapça ve Farsça kökenli kelimelerdeki uzatmaların hepsine yer vermeye çalışılmıştır.

Mahmûd Es'ad'ın ikinci metnindeki ana başlıklar; Mehmed Es'ad'ınkinde ise hem ana hem de alt başlıklar numaralandırılmamıştır. Takibi ve arandığında bulunmayı kolaylaştırmak için Mahmûd Es'ad'ın metnine Roma rakamları eklenmiş; Mehmed Es'ad'ınki ise ana başlıklar ve alt başlıklar şeklinde düzenlenmiş ve buna uygun olarak numaralar verilmiştir.

Ön sözü bitirirken, elinizdeki dahil çalışmalarımızı siz okuyucularıma ulaştıran Eskiyei Yayınları'na, yayınevi editörü Hüseyin Nazlıyıldın nezdinde teşekkür etmek isteriz.

Fuat AYDIN-Feyza Betül AYDIN
Sakarya-Aralık 2023